

Макаренко Л.О.Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України**ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ
У СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**

У статті здійснено аналіз правосвідомості, що трактується у надто широкому значенні, оскільки включає в себе і суспільний, і індивідуальний, і груповий рівні суб'єктів, а також теоретичний і практичний аспекти індивідуальної поведінки. Зазначено, що правосвідомість впливає на інші форми суспільної свідомості та, у свою чергу, зазнає дії таких духовних факторів, як світогляд, пануючий стиль мислення, традиції тощо. Правосвідомість зазнає істотного впливу на неї інших форм суспільної свідомості, особливо політичної свідомості. Водночас значна частина елементів правосвідомості так чи інакше входять у правову культуру, в систему правових цінностей конкретного суспільства.

Зроблено висновок, що правосвідомість необхідно розглядати як прикладний за її змістом, практичний складник права, тому що вона має безпосереднє відношення до створення і функціонування права в суспільстві в процесі особливої правової діяльності суб'єктів, реалізується у правовому процесі й характеризує цю діяльність з її суб'єктивного боку.

Ключові слова: право, праворозуміння, свідомість, правосвідомість, суб'єкт.

Постановка проблеми. У наукових джерелах зазначається, що правосвідомість (як форма суспільної свідомості) виникла і розвивалась упродовж усієї історії людства. Під впливом історичних подій доктрина правосвідомості зазнала численних змін.

І. Ільїн зазначає, що «людина не може обходитися без правової свідомості <...>. Правова свідомість – це ніби легені, якими кожен із нас вдихає і видихає атмосферу взаємного спілкування» [1, с. 253].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні періоди окремі питання теорії правосвідомості знайшли своє відображення у наукових роботах вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема: С. Алексєєва, Л. Герасіної, О. Данильяна, В. Демічевої, І. Ільїна, О. Іоффе, Ю. Калиновського, Б. Кістяківського, І. Луцького, В. Нерсесянца, П. Новгородцева, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, І. Панчук, Л. Петражицького, О. Петришина, А. Полякова, П. Рабіновича, П. Стучки, В. Тимошенко, М. Шаргородського та ін.

Постановка завдання. Розгляд багатьох питань правосвідомості отримує різне значення у зв'язку зі складністю самого явища та залежно від певного типу праворозуміння. Тому її дослідження необхідно здійснювати в згаданому контексті, що призведе до обґрунтованого розуміння правосвідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Значний внесок у розвиток теорії правосвідомості зробив І. Ільїн, у розумінні якого передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, в її правосвідомості. Учений уважав, що коріння правосвідомості криється у повазі людини до самої себе, відчутті власної духовної гідності (закон духовної гідності), здатності до самоконтролю і самоуправління при самостійному встановленні меж допустимої поведінки (закон автономії) та взаємній повазі й довірі сторін, що є підставою для приватних і публічних правовідносин (закон взаємного визнання). Правосвідомість, на думку І. Ільїна, – це сукупність переконань щодо права, держави, всієї організації суспільного життя; головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю, між природним і позитивним правом. Духовно здорова й правильна правосвідомість – це те, чого потребує держава і право для свого процвітання [2, с. 93].

У двотомному виданні С. Алексєєва «Загальна теорія права» [3, с. 200–201] учений називав правосвідомість «особливим елементом правової дійсності». Головна риса, притаманна правосвідомості й така, що ставить її в особливе положення серед усіх явищ правової дійсності, на думку автора, полягає в тому, що правосвідомість – «чиста», хоча й специфічна форма суспільної сві-

домості. Правосвідомість знаходиться в одному ряду і прямій взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – моральною, політичною, філософською та іншими і має всі якості й характеристики, властиві суспільній свідомості взагалі.

На відміну від висловлених у літературі думок, які ототожнюють або істотно зближують правосвідомість і право, автор наголошував, що між цими явищами правової дійсності існують відмінності (що не перешкоджають взаємодії і навіть взаємопроникненню). Якщо право – інституційне утворення, виражене в системі загальнообов'язкових, формально-визначених норм, то правосвідомість вичерпується тим, що в праві виступає лише вихідним моментом його субстанції – уявленнями про право, судженнями про необхідність юридичної структури взаємовідносин людей, установленнями на той чи інший юридичний режим у житті суспільства, а також ще явищами соціально-психологічного порядку, що стосуються правової сфери (емоціями, настроями та ін.). Проте навіть з інтелектуального боку свого змісту право – якісно своєрідне явище: воно складається з системних нормативних узагальнень.

Правосвідомість, на думку О. Петришина, – це сукупність почуттів, емоцій, настанов, ідей, концепцій, теорій, за допомогою яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи [4, с. 147].

В. Тимошенко трактує правосвідомість у контексті регулятивів і цінностей, «на основі яких будується існуючий у державі правопорядок». Правосвідомість (як форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та інших правових явищ) авторка зводить до уявлень людей про те, яким повинен бути правопорядок і як слід ставитися до правової системи. Правосвідомість – це сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства в цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, зокрема індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість [5, с. 41].

Із таким трактуванням деякою мірою збігається характеристика поняття правосвідомості В. Червонюком. У главі навчального посібника,

присвяченій правосвідомості та правовій культурі, він формулює поняття правосвідомості, відзначаючи при цьому, що правосвідомість, як і право, є складником правового життя суспільства та найважливішою категорією юридичної науки.

Лексично вказане слово складається з понять свідомості та права. Свідомість є відбиттям об'єктивної дійсності в психіці людини у вигляді певних уявлень, знань, оцінок цієї дійсності. Тому правосвідомість – вид, форма суспільної або індивідуальної свідомості. Специфіка її полягає в об'єкті відбиття, ним є право і правові явища, правова дійсність у цілому. Існування, дія права генетично визначають появу правосвідомості, а існування права зобов'язано існуванню правосвідомості. При цьому право, правові явища відбиваються у свідомості людини у специфічних поняттях.

У реальному житті окремий індивід, групи людей можуть приймати або не приймати право, бути солідарними з його вимогами або поступати всупереч ним. Таке відношення до права у людей визначається правосвідомістю. Правосвідомість відбиває той факт, що право об'єктивоване не тільки в нормах, законодавчих актах і поведінці його адресатів, але воно «живе» у свідомості людей, відображається в психіці у вигляді певних уявлень, знань, правових настроїв, думок, установок, відношення чи позиції щодо права. Пропущене через свідомість і психіку людини право отримує особистісний смисл і значення [6, с. 123–124].

Якщо узагальнити представлені трактування поняття правосвідомості, то в них ми бачимо один і той самий підхід: це поняття визначається через загальне поняття «суспільна свідомість», тобто правосвідомість розглядається як одна з «форм суспільної свідомості».

У цьому є, з нашої точки зору, відхилення від вимог логіки визначення поняття, на яке вказує той факт, що «суспільна свідомість» і «правова свідомість» – різні визначення одного й того ж загального поняття «свідомість», тільки в різних аспектах: у першому випадку в аспекті суб'єкта (суспільство), а у другому – в аспекті однієї зі сфер життя суспільства (правової) як суб'єкта. Через це і виникає накладання обсягу одного поняття на інше.

На наш погляд, необхідно більш ретельно позначити методологічний підхід до вивчення категорії «правосвідомість». Для формулювання поняття правосвідомості відправною повинна бути категорія «свідомість» із виділенням тих специфічних ознак, які вказують на її правовий характер, на відміну від політичної, релігійної тощо свідомості.

Тлумачний словник української мови містить таке трактування цього слова: свідомість 1) *філ., псих.* Здатність людини відображати дійсність у мисленні; 2) сприйняття навколишнього світу, властиве людині; розум; 3) ясне усвідомлення чого-небудь [7, с. 789].

Для визначення поняття правосвідомості, виходячи з поняття свідомості взагалі, доцільно розглянути те, як трактується в літературі близьке до нього поняття «політична свідомість». Як зазначено в одному з політичних словників, політична свідомість – усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами). Політична свідомість виступає сукупністю відповідних знань і оцінок. Політична свідомість завжди має класовий характер, оскільки є специфічною формою вираження політичних інтересів класу, зумовлених тим місцем, яке цей клас посідає в системі суспільного виробництва.

За ступенем відбиття сутності та закономірностей сфери політики в структурі політичної свідомості вбачають два діалектично взаємопов'язаних рівні (теоретичний і емпіричний).

Теоретичний рівень політичної свідомості відзначається орієнтацією на розкриття законів, що управляють політичним життям суспільства; цей рівень характерний для діяльності ідеологів – виразників інтересів тих чи інших класів, що пов'язана з виробленням концепцій, ідей, понять і втілюється у спеціальних дослідженнях, деклараціях, програмах тощо.

Емпіричний рівень політичної свідомості складається на ґрунті практичного повсякденного досвіду людей і фіксує безпосередні прояви політичної життєдіяльності суспільства; вони відбиваються у спостереженнях, навичках і уявленнях, які виникають у самих суб'єктів як учасників політичного процесу.

Політична свідомість справляє значний вплив на інші форми суспільної свідомості: економічні, правові, моральні, естетичні погляди. Політична свідомість зазнає дії таких духовних факторів, як світогляд, пануючий стиль мислення, традиції тощо. Багато елементів політичної свідомості входять у політичну культуру і в її складі сприяють реалізації політико-виховних завдань, що вирішуються конкретним класом, суспільством, державою [8, с. 352].

Таким чином, свідомість, на нашу думку, необхідно розглядати як властивість або спосіб відбиття й відображення у психічній діяльності людини об'єктивної дійсності та духовного освоєння останньої в суспільній формі.

На основі цієї дефініції свідомості ми можемо підійти до формулювання поняття «правосвідомість», визначивши її відмінність. Специфіку правової свідомості зумовлює характер об'єктивної дійсності, яку пов'язують з існуванням та функціонуванням у суспільстві права.

Аналогічно політичній свідомості, правова свідомість – це усвідомлення сфери права соціальними суб'єктами, котре виступає як відповідні відчуття, знання та оцінки явищ і процесів вказаної сфери.

У структурі правосвідомості так само за ступенем відображення сутності та закономірностей сфери права можна виділити два взаємопов'язаних рівні: теоретичний і емпіричний.

Теоретичний рівень правосвідомості зорієнтований на пізнання законів розвитку та функціонування правової сфери. Це рівень діяльності ідеологів і вчених-правознавців, змістом якої є розроблення ідей, доктрин, концепцій та понять і яка втілюється у наукових і інших дослідженнях, деклараціях, програмах тощо. Емпіричний рівень правосвідомості формується з практичного повсякденного досвіду людей і фіксує безпосередні прояви правового життя суспільства та відбиває їх в уявленнях і навичках, що виникають безпосередньо у самих суб'єктів правового процесу.

Правосвідомість впливає на інші форми суспільної свідомості та зазнає дії таких духовних факторів, як світогляд, пануючий стиль мислення, традиції тощо. Правосвідомість зазнає істотного впливу на неї інших форм суспільної свідомості, особливо політичної свідомості. Водночас значна частина елементів правосвідомості так чи інакше входять у правову культуру, в систему правових цінностей конкретного суспільства.

У зв'язку з виділенням емпіричного і теоретичного рівнів у структурі правосвідомості доцільно звернути увагу на зауваження П. Рабіновича щодо поняття «праворозуміння». «Ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками та уявленнями. Адже ще з часів античності відомо, що право є не лише наукою, а й мистецтвом, воно ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях – справедливості, свободі, рівності тощо. Цінності – це сфера світогляду, який є способом не вивчення і пояснення феномена буття, зокрема права, а його духовного освоєння, інтерпретації. На відміну від наукового знання, яке не має залежати від ідеалів і поглядів суб'єкта пізнання, світоглядне світосприйняття є тією своєрідною

духовною призмою, через яку пропускається і переживається навколишній світ» [9, с. 39]. Праворозуміння – це інтерпретація того, що відбиває поняття, назване словом «право» [9, с. 17].

За джерелами формування та глибиною відображення правової дійсності у загальнотеоретичній правовій літературі традиційно виокремлюються три такі рівні правової свідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний).

Буденний (буденно емпіричний) рівень – це образ права, який відображається в буденній суспільній правосвідомості та характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення і правовідчуття. Він формується переважно під впливом почуттєво-наочного сприйняття права, як правило, не завершується виробленням більш-менш чіткого поняття про нього і притаманний здебільшого людям, які не мають спеціальних юридичних знань, проте у своєму житті як самі стикаються з правом, так і спостерігають за правовими діями (актами) інших людей. Носіями професійного рівня праворозуміння є особи, котрі професійно займаються юридичною практикою. Від цих рівнів відрізняється науково-теоретичний рівень праворозуміння, на якому відбувається пізнання найсуттєвіших сторін, якостей, зв'язків права у формі теорій, тобто певної системи понять, категорій і законів науки [9, с. 43–47].

Якщо праворозуміння – це інтерпретація того, що відбиває поняття права, то правосвідомість не означає вказаної інтерпретації, а є безпосереднім переживанням права, його відчуттям, сприйняттям та освоєнням у практичній діяльності на буденному і професійному рівнях. Правосвідомість не можна відділити від самого права, оскільки без неї право було б «сліпим», «неживим» правом, позбавленим руху і розвитку застиглим об'єктом.

Із нашої точки зору правосвідомість і праворозуміння є двома окремими і водночас взаємопов'язаними явищами, оскільки вони належать до різних сфер (правосвідомість належить до сфери правового життя, а праворозуміння – до наукової сфери правознавства (поряд із суспільствознавством, природознавством тощо)), але при цьому вони стосуються одного об'єкта – права. У першій сфері право виступає специфічним процесом нормативного регулювання суспільних відносин, а у другій – об'єктом наукового пізнання. Праворозуміння є не практичною, а суто теоретичною правосвідомістю, тобто науковим усвідомленням права.

О. Ющик правосвідомість трактує як «усвідомлене буття дійсного права», а праворозуміння – як «наукову правосвідомість». «Наукова правосвідомість, – указує автор, – як вища форма правової свідомості суттєво відрізняється від практичної правосвідомості, оскільки вона безпосередньо не «включена» в правовий процес, не є його іманентним складником, тому не може розглядатися в контексті владних відносин, фігурувати як «владна» або «підвладна» правосвідомість [10, с. 535].

На користь цієї позиції свідчать також міркування В. Жеребкіна щодо особливості понять права в контексті логіки. Поняття права, як указує автор, є такими ж логічними формами, як і поняття будь-якої науки. Але у понять права є і дещо «своє», зумовлене юридичною природою, яке не суперечить логічним закономірностям, не скасовує їх, узгоджується з логічним, є конкретною формою вираження і закріплення логічного. Коли ж логічному надається юридична форма, то це веде до специфіки самих логічних форм у галузі права.

Визначальною рисою юридичних понять (маються на увазі поняття самого права, а не поняття правової науки) є те, що вони зводяться в закон, набувають форму юридичного закону. Процедура ця не логічного характеру, однак вона є суттєвою для понять права, оскільки безпосередньо позначається як на структурі цих понять, так і на формуванні та виробленні. Зведення понять права в юридичний закон – це форма буття лише для понять права. У жодній іншій науці цього не відбувається. Логіко-гносеологічний процес формування понять не доповнюється якоюсь позалогічною, соціальною процедурою.

Юридичні поняття з моменту зведення в закон визнаються такими, що сформовані, виробленими остаточно. Відтепер терміни мають вживатися тільки в тому значенні, якого надав їм законодавець; окрім законодавчого визначення в жодному іншому значенні жодний термін використовувати не можна. Поняття функціонують у мисленні, у практиці судового пізнання з тим саме змістом, який встановлено законодавцем. Зведене в закон поняття має силу юридичного закону. Воно стає для суб'єктів пізнання, які застосовують це поняття, єдиним і обов'язковим. Це означає, що під час дослідження окремих соціально-правових явищ слідство й суд можуть давати оцінку цим явищам тільки на основі визначеного законом поняття.

Натомість учений ніякими соціальними нормами в процесі оперування поняттями взагалі не обмежений.

Зміст понять, зведених у закон, стає жорстким і застиглим. Указана особливість юридичних понять надзвичайно важлива для права, забезпечуючи його стабільність і однозначність. Поняття права різкіше проводять відмінність між предметами дійсності. Функція розрізнення тут виступає на перший план. При цьому стабільність понять не означає незмінності, але вони незмінні доти, поки не змінено відповідний закон. Зміни в юридичні поняття вносить тільки законодавець. Органи, які застосовують ці поняття, такого права не мають, суб'єкти пізнання (слідство, суд) користуються виробленими законодавцем поняттями [11, с. 139–146].

Специфікою юридичних явищ французький учений Ж. Карбоньє називає їх зв'язком із державою. У складній державній організації, як зазначає автор, право визначає компетенцію, тобто владні повноваження, зокрема правотворчу компетенцію. Коли державний орган діє відповідно до тієї ж влади, якою він наділений правом, його акт вважається законним і тим самим має особливу силу в очах тих, кому адресований. Отже, юридична влада виступає творцем психологічної влади. Однак владі, правлячим органам протистоять підвладні, керовані, тому владним явищам відповідають правові явища на рівні останніх, які виникають знизу, знаходяться під владою. Їм властива певна суб'єктивність, адже вони виступають формою поведінки, реакцією, станом свідомості. Це зовсім не означає, що ці явища не можуть бути предметом об'єктивного вивчення, адже об'єктивна наука про суб'єктивні явища цілком можлива.

До цих суб'єктивних явищ належить найперше те, що виступає як пряма відповідь на владні явища. Відповідь на наказ, норму права, судові рішення – це послухність або покора (чи неслухняність і непокора). До тієї ж категорії повинні бути віднесені явища, що стосуються не так сфери активної поведінки, як психологічної сфери: знання (або незнання) права; образ права і юстиції (це дещо найбільш символічне, породжене уявою); *правосвідомість*, яка відрізняється від попередніх явищ тим, що супроводжується оціночними судженнями і виступає відчуттям того,

яким повинне бути право (те, що в певному сенсі порівнюється з моральною свідомістю); *праворозуміння*, тобто здатність неюриста поставити себе на місце законодавця і судді та зрозуміти перебіг думок (щодо правосвідомості воно є тим самим, чим розум щодо інтуїції. У низці первинних явищ цієї категорії – суб'єктивне право.

Постає питання, яку долю в генезі цих явищ займає те, що йде зсередини, а яку те, що набуто ззовні. О право є соціальним за походженням, то не можна зводити все чи майже все в ньому до внутрішніх особистісних моментів. Перераховані явища значною мірою є результатом правового виховання [12, с. 146–148].

Висновки. Якщо взяти до уваги поділ правосвідомості на три рівні, які називає П. Рабінович, то правовою свідомістю, на нашу думку, треба вважати буденну правосвідомість громадян (індивідуальну й колективну) та професійну правосвідомість юристів, які мають справу з правовими явищами практично і безпосередньо та юридичними поняттями на емпіричному рівні, а також на такому теоретичному рівні (правових концепцій, доктрин тощо), який не є науково-теоретичним, тобто не має справу з виробленням і розвитком наукових понять правових явищ.

На відміну від цього, право розумінню (як науковому усвідомленню права) відповідає науково-теоретичний рівень, наукове правове мислення, що оперує науковими поняттями, зокрема в частині значення юридичних понять, які наука досліджує в процесі пізнання права як зовнішнього об'єкта пізнання. Для наукового пізнання об'єктом виявляється і саме поняття правосвідомості як сторони права, теоретичні та емпіричні характеристики цієї категорії.

Таким чином, правосвідомість, на нашу думку, необхідно розглядати як прикладний за змістом, практичний складник самого права, оскільки вона має безпосереднє відношення до створення і функціонування права в суспільстві в процесі особливої правової діяльності суб'єктів, реалізується у правовому процесі й характеризує цю діяльність із суб'єктивного боку.

Список літератури:

1. Ильин И. Сочинения: В 2-х т. Москва: Московский философский фонд: Медиум, 1993. Т. 1: Философия права; Нравственная философия. 1993. 510 с.
2. Ильин И. О сущности правосознания. Москва: Рагортъ, 1993. 225 с.
3. Алексеев С. Общая теория права: В 2-х т. Т. I. Москва: Юрид. лит-ра, 1981. 360 с.
4. Загальна теорія держави і права: Підручник / О. Петришин, С. Погребняк, В. Смородинський та ін.; За ред. О. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
5. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості. Право України. 2008. № 6. С. 41–46.

6. Червонюк В. Теория государства и права: Учебное пособие. Москва: ИНФРА-М, 2003. 256 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.
8. Краткий политический словарь / Абаренков В., Аверкин А., Агешин Ю. и др.; Сост. и общ. ред. Л. О니кова, Н. Шишлина. 4-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1987. 509 с.
9. Рабінович П. Філософія права: Навч. посіб. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1-2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
10. Ющик А. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 2013. 768 с.
11. Жеребкин В. Логический анализ понятий права. Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1976. 150 с.
12. Карбонье Ж. Юридическая социология / Пер. с фр.; пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. Москва: Прогресс, 1986. 352 с.

ОСМЫСЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье осуществлен анализ правосознания, что трактуется в очень широком значении, поскольку включает в себя и общественный, и индивидуальный, и групповой уровни субъектов, а также теоретический и практический аспекты индивидуального поведения. Указано, что правосознание влияет на другие формы общественного сознания и подвергается воздействию таких духовных факторов, как мировоззрение, господствующий стиль мышления, традиции и т.д. Правосознание претерпевает существенное влияние на нее других форм общественного сознания, особенно политического сознания. В то же время значительная часть элементов правосознания так или иначе входят в правовую культуру, в систему правовых ценностей конкретного общества.

Сделан вывод, что правосознание необходимо рассматривать как прикладную по ее содержанию, практическую составляющую права, потому что она имеет непосредственное отношение к созданию и функционированию права в обществе в процессе особой правовой деятельности субъектов, реализуется в правовом процессе и характеризует эту деятельность с ее субъективной стороны.

Ключевые слова: право, правопонимание, сознание, правосознание, субъект.

UNDERSTANDING OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE MODERN LEGAL SCIENCE

The article presents the analysis of legal consciousness that is interpreted in a very broad sense, because it includes both social and individual, and group level, subjects, and theoretical and practical aspects of individual behavior. Provided that the sense of justice affects other forms of social consciousness and, in turn, is exposed to various spiritual factors, such as ideology, the dominant style of thinking, traditions and the like. The sense of justice is undergoing a significant influence on other forms of social consciousness, especially political consciousness. At the same time, a significant part of the elements of the lawfulness or otherwise included in the legal culture, the system of legal values of a particular society.

The conclusion is that the sense of justice it is necessary to consider as applied in its content, practical component rights due to the fact that it is directly related to the creation and functioning of law in society in the process of the special legal activities of entities is implemented in the legal process and characterizes this activity, with its subjective side.

Key words: law, legal understanding, consciousness, awareness, subject.